

УДК 356.252(47):[001.894:623.454.8](73)(09)

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РОЗВІДКА НА СЛУЖБИ ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Світлана Пик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Січових Стрільців 19, м. Львів, Україна, 79000, тел. (032) 239-41-32*

Висвітлено значення роботи науково-технічної розвідки для державних інтересів, зокрема досліджено радянський науково-технічний шпіонаж у США і його викриття у ході операції «Венона».

Ключові слова: науково-технічна розвідка, новітні технології, «Манхеттенський проект», розвідка каналів зв'язку, криптоаналіз.

У світі новітніх технологій досягнення науково-технічного прогресу дають цінніші ресурси та можливості, ніж кошти, затрачені на їхнє опанування. Тому провідні держави докладають зусиль для створення оптимальних умов, необхідних для розвитку різноманітних наукових програм і дослідницьких проектів. У цьому контексті науково-технічна розвідка має особливе значення. Вона «проникає» у найновіші наукові таємниці, здатні у перспективі впливати на розвиток людства, чим, по суті, прискорює роботу наукової галузі своєї держави і досягнення важливих відкриттів. Водночас робота науково-технічної розвідки допомагає зекономити матеріальні ресурси й уникнути можливих помилок при виконанні вченими тих чи інших досліджень.

Науково-технічна розвідка – це розвідувальна діяльність, об'єктами якої є закордонні науково-технічні розробки і досягнення. Увагу приділяють як фундаментальним, так і прикладним дослідженням іноземних вчених. Найбільший інтерес викликають науково-технічні характеристики, можливості і недоліки військових технологій (бойових систем, озброєнь, матеріальної частини), а також промисловий аспект оборонних галузей [2, с. 427]. Першим об'єктом науково-технічної розвідки є наукова інформація і документація іноземної держави, яку можна таємно і компактно скопіювати та передати зацікавленій аналітичній службі, а далі – науковій організації своєї держави. Рідше трапляється викрадення чи копіювання елементів виробу, матеріалів чи дослідних зразків [1]. На початковій стадії загальної наукової і конструкторської розробки ідеї на академічному чи комерційному рівні інформація не є таємною, а отже, до неї легше знайти доступ, ніж після того, як отримані дослідниками результати будуть подані на розгляд державного керівництва і керівництва спеціалізованих установ (наприклад, військових), які приймуть рішення про засекречення інформації. На стадії доведення виробу до готовності, обмежених випробувань у лабораторних умовах і тим більше на стадії повномасштабних

випробувань завдання «проникнення» для науково-технічної розвідки чи за допомогою агентурних, чи за допомогою спеціальних технічних засобів суттєво ускладнюється.

Через специфіку роботи розвідки складно говорити про її сучасні успіхи у сфері науково-технічного шпіонажу. В історичному контексті найбільш показовим прикладом того, як працює науково-технічна розвідка і як може бути викрита її діяльність, є операція американських спецслужб під кодовою назвою «Венона».

Відомо, що характерною особливістю розвідки колишнього СРСР був науково-технічний шпіонаж у західних державах. На здобування інформації про науково-технічні розробки і досягнення іноземних вчених, можливості й недоліки нових військових технологій, промислові винаходи в оборонній галузі радянські спецслужби витрачали до 80-ти і більше відсотків свого бюджету. Головну увагу приділяли американським технологіям. Обсяги радянського науково-технічного шпіонажу у США були виявлені лише частково і вже пост-фактум у ході безпрецедентної операції американських криптоаналітиків під кодовою назвою «Брайд» (англ. Bride), згодом замінену на «Венона» (англ. Venona). Зокрема, стало відомо про проникнення радянської розвідки у надтаємний «Манхеттенський проект» і в роботу британських спецслужб та Форін офіс, що призвело до викриття т. зв. «радянської атомної шпигунської групи», а також «Кембриджської п'ятірки»¹.

Під час Другої світової війни Служба розвідки каналів зв'язку армії США перехопила велику кількість таємних радіоповідомлень, якими обмінювалися радянські резидентури і представництва у Сполучених Штатах з Москвою. Сортунання повідомлень за адресатом, відправником і способом шифрування, наскільки це можна було визначити, виявило п'ять різних криптографічних систем, які використовувала радянська сторона. Одна з них «шифрувала» радіообмін, предметом якого були торговельні відносини між СРСР та США, а також ленд-ліз; другу застосовували дипломати, а три інші – радянська політична і військова розвідки. Операція «Венона» розгорнулася у лютому 1943 р., коли Служба розвідки каналів зв'язку почала дешифрування радянських дипломатичних шифрів. На відміну від останніх, шифри радянських спецслужб виявилися на порядок складнішими. Тривала і копітка праця американських криптоаналітиків, окремі успіхи і відкриття Річарда Холака, Сесіла Філліпса, Мередіт Гарднер, а також трофейні криптоматеріали дали змогу американцям прочитати перші фрагменти шифрограм радянських спецслужб лише улітку 1946 р. Наприкінці грудня того ж року Гарднер дешифрувала одне з радіоповідомлень за 1944 рік, яке містило перелік провідних вчених, задіяних у процесі створення американської атомної бомби. З цього моменту почалося поступове викриття діяльності радянської атомної шпигунської групи у США.

---

¹ «Кембриджська п'ятірка» – загальна назва групи шпигунів, завербованих радянською розвідкою у 1930-х роках, коли ті навчалися у Кембриджському університеті. До складу групи входили Гарольд (Кім) Філбі, Дональд Маклін, Гай Берджесс, Джон Кернкросс та Ентоні Блант.

Матеріали «Венони» свідчили, що куратором шпигунських операцій радянських спецслужб на території Сполучених Штатів, пов'язаних з атомним проектом, був Леонід Квасніков (псевдо «Антон»). Американці виокремили сотні кодових назв, що застосовувались у шифрограмах, і понад 200 псевдонімів людей, котрі працювали на радянську розвідку. Більшість з них вдалося ідентифікувати, наприклад: «Арсенал» – військове міністерство США; «Банк» – держдепартамент США; «Енормоз» – Манхеттенський проект; «Капітан» – президент США Ф. Рузвельт; «Поштовий голуб» – Дональд Маклін, один з членів Кембриджської п'ятірки; «Петров» – Лаврентій Берія, керівник НКВС СРСР або його перший заступник, керівник НКДБ Всеволод Меркулов; «Чарльз» – Клаус Фукс, один з провідних фізиків «Манхеттенського проекту» та ін. [2, с. 149–150]. Матеріали «Венони» передавали у Федеральне бюро розслідувань, яке використовувало їх для перевірки даних, отриманих з інших джерел. Так було підтверджено інформацію Ігоря Гузенка, шифрувальника радянського посольства в Оттаві (Канада), який 1945 р. звернувся до канадської поліції з проханням про надання притулку, відмовившись повертатися до СРСР на вимогу Москви. Свідчення Гузенка, а також документи, телеграми та інші письмові докази, які йому вдалося винести з посольства, сприяли викриттю шпигунської діяльності радянського військового аташе в Оттаві (і резидента Головного розвідувального управління генштабу Червоної армії) полковника Миколи Заботіна та його агентурної мережі, яка мала вихід на «Манхеттенський проект». Зокрема, Заботін завербував британського фізика Алана Нун Мея, який працював у Канаді над проектом створення атомної бомби. За допомогою матеріалів «Венони» співробітники Федерального бюро розслідувань перевірили більшу частину свідчень Елізабет Бентлі, яка 1945 р. прийшла у ФБР з добровільним зізнанням у своїй шпигунській діяльності на користь СРСР. Бентлі тривалий час виконувала функції кур'єра групи Сільвермастера², а також резидента-нелегала НКВС у США Іцхака Ахмерова³.

Операція «Венона» 1949 р. дала незаперечні докази причетності до атомного шпигунства Клауса Фукса. На той час батько відомого фізика переїхав до Східної Німеччини, що викликало підозри щодо ідеологічних переконань самого вченого, який після участі у «Манхеттенському проекті» очолив теоретичні розробки у програмі створення першої британської атомної бомби. Під час перевірок працівниками Особливого відділу Скотланд-Ярду і допитів на основі матеріалів «Венони» Фукс визнав, що з 1942 по 1949 рік таємно працював на росіян [6, с. 174]. Він видав ім'я свого зв'язківця у США Гаррі Голда, якого так

---

² Шпигунська група у США, яка переважно працювала зі співробітниками міністерства фінансів, а також мала контакти з представниками Білого дому й американської військової авіації. Очолював групу радянський розвідник Грег Сільвермастер (псевдо «Роберт», «Пол», «Пель» та ін.).

³ Очолював нелегальну агентурну мережу радянської розвідки у США (решта три «легальні» діяли з радянського посольства у Вашингтоні, радянського торговельного представництва – компанії АМТОРГ у Нью-Йорку і радянського консульства у Сан-Франциско); деколи видавав себе за текстильного фабриканта, мав багато псевдонімів: Уільям Грунк, Майкл Грін, Майкл Адамец та ін.

само, як і Фукса, було арештовано за обвинуваченням у шпигунстві. Голд у всьому зізнався ФБР і назвав ім'я іншого радянського агента Девіда Грінгласа, механіка допоміжної служби атомної лабораторії в Лос-Аламосі (штат Нью-Мексико). Своєю чергою, Грінглас видав ФБР інших членів атомної шпигунської групи, які працювали на радянську розвідку, у тому числі Юліуса та Етель Розенбергів. Усі радянські агенти були засуджені за шпіднаж до різних термінів ув'язнення, а подружжя Розенбергів, яке відмовилося визнати свою вину, було засуджене до страти [2, с. 70; 6, с. 427–428].

У ході операції «Венона» американці викрили тісні контакти радянської розвідки з комуністичною партією США, прийоми і методи роботи розвідників, які працювали під прикриттям консульських посад, персоналу торгово-промислової компанії АМТОРГ, радянського інформаційного агентства ТАРС. Водночас у деяких матеріалах «Венони» фігурували псевдоніми радянських агентів, котрі працювали у британських спецслужбах і зовнішньополітичному відомстві. Однак їх не вдавалося ідентифікувати. Спільне англо-американське розслідування діяльності радянської розвідки у США вказувало на те, що упродовж 1944–1945 рр. в англійському посольстві у Вашингтоні і в атомній лабораторії в Лос-Аламосі трапився витік інформації. Джерелом витіку інформації в Лос-Аламосі виявився К. Фукс. Перевірка англійського посольства потребувала значних зусиль, оскільки стосувалася всіх без винятку працівників, починаючи з обслуговуючого персоналу. ФБР витратило багато часу, перевіряючи прибиральниць, двірників, чиновників, членів їхніх сімей, друзів (контакти, життєві звички і т. п.), доки з дешифрованих матеріалів «Венони» стало зрозуміло, що рівень «зданої» інформації відповідає дипломату високого рангу. Агент «Гомер» передавав радянській розвідці важливу інформацію, що стосувалася складних політичних проблем між США, Великою Британією та СРСР, а також таких стратегічних питань у ядерній галузі, як англо-американські спільні проекти з розвитку атомної енергії, розбудови ядерних арсеналів тощо. У 1951 р. підозри впали на Дональда Макліна, який очолював американський відділ Форін офіс, а з 1944 по 1948 рік займав посаду першого секретаря британського посольства у Вашингтоні і водночас представника Великої Британії в американському Комітеті єдиної політики з ядерного розвитку. Зраду Макліна згодом підтвердили, однак він встиг уникнути покарання, таємно виїхавши в СРСР [2, с. 384–386]. Йому допоміг Кім Філбі, який упродовж 1949–1951 рр. представляв SIS у Вашингтоні і підтримував зв'язок з американськими спецслужбами. Філбі було відомо про перебіг розслідування, пов'язаного з джерелом витіку інформації з англійського посольства. Через другого секретаря посольства Гая Берджесса, котрого відкликали до Лондона за зловживання дипломатичними привілеями та імунітетами⁴, Філбі попередив Макліна про загрозу викриття, а їхні радянські

⁴ Здійснюючи службову поїздку у штаті Вірджинія, Берджесс навмисно впродовж одного дня заробив три штрафи за перевищення швидкості, внаслідок чого губернатор штату через держдепартамент поскаржився британському послу. Берджесса відкликали до Лондона, що і було йому потрібно разом з Філбі.

«колеги» організували для того виїзд з території Британії. Однак Берджесс виїхав разом з Макліном, що поставило під безпосередню підозру самого Філбі, оскільки Берджесс тимчасово проживав у його вашингтонській квартирі [3, Гл. XI]. Філбі відкликали до Лондона і після низки допитів співробітниками MI5 і SIS, у ході яких так і не вдалося довести його причетність до шпигунської діяльності, звільнили з роботи в SIS. Проте справа Берджесса–Макліна стала катализатором провалу «Кембриджської п'ятірки», що і трапилося на початку 1960-х років.

Атомна шпигунська група і «Кембриджська п'ятірка» постачали радянську розвідку інформацією безпрецедентної важливості. Куратор «Кембриджської п'ятірки» у Лондоні Юрій Модін стверджував: «Без перебільшення можна сказати, що ми в СРСР знали абсолютно все, що стосувалося технічних і політичних аспектів створення атомної бомби» [2, с. 69]. Голова спеціальної лабораторії № 2 (Московської фізичної лабораторії) АН СРСР І. В. Курчатова, який очолював радянський атомний проект, зазначав, що дані розвідки «вказували на технічні можливості вирішення усієї проблеми [створення атомної бомби. – С. П.] у значно коротший термін, ніж думали наші вчені, не знайомі з ходом робіт з цієї проблеми за кордоном» [4].

За оцінками американських вчених, інформація розвідки допомогла Радянському Союзу скоротити термін створення атомної бомби з трьох до десяти років і випередити США у створенні водневої бомби. В умовах «холодної війни» це був життєво важливий успіх для СРСР. Можна без перебільшення сказати, що значення науково-технічної розвідки зростає відповідно до розвитку можливостей сучасної науки і важливості їх досягнути як безпосередньо, так і «опосередковано», тобто за допомогою розвідувальної здатності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Бобылов Ю.* Фундаментальная наука и внешняя разведка: Система научно-технического мониторинга нуждается в совершенствовании / Ю. Бобылов // Военно-промышленный курьер. – 2007. – 12 декабря. – Режим доступа : <http://www.ras.ru/digest/showdnews.aspx?id=6c314570>.
2. *Полмар Н., Аллен Т. Б.* Энциклопедия шпионажа / Н. Полмар, Т. Б. Аллен; пер. с англ. В. Смирнова. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.
3. *Филби К.* Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика / К. Филби; пер. с англ. – М.: Воениздат, 1989. – Режим доступа : http://militera.lib.ru/memo/english/philby_k.
4. *Чертопруд С.* Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева / С. Чертопруд. – Режим доступа : http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/63676/Chertoprud_-_Nauchno-tehnicheskaya_razvedka_ot_Lenina_do_Gorbacheva.htm.
5. *Rositzke H.* The KGB: The Eyes of Russia / H. Rositzke. – Garden City, N. Y.: Doubleday & Company, Inc., 1981.

6. The Cold War 1945–1991. Leaders and Other Important Figures in the United States and Western Europe / Ed. by B. Frankel. – Detroit; Washington, D. C.; London: Gale Research Inc., 1992.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2011 р.

Прийнята до друку 05.05.2012 р.

SCIENTIFIC AND TECHNICAL INTELLIGENCE AT STATE INTERESTS SERVICE: HISTORICAL ASPECT

Svitlana Pyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Sichovykh Striltsiv St., 19, Lviv, Ukraine, 79000, tel. (032) 239-41-32*

The article is dedicated to the analysis of scientific and technical intelligence necessity for state interests. Soviet scientific espionage in the USA is investigated and its disclosure in the frameworks of Venona project as well.

Key words: scientific and technical intelligence, advanced technologies, Manhattan Project, signals intelligence, cryptanalysis.

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА НА СЛУЖБЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНТЕРЕСОВ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Светлана Пик

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Сечевых Стрельцов, 19, г. Львов, Украина, 79000, тел. (032) 239-41-32*

Исследована специфика и значение деятельности научно-технической разведки для государственных интересов, в том числе на историческом примере советского научно-технического шпионажа в США и его выявления американской стороной в ходе операции «Венона».

Ключевые слова: научно-техническая разведка, передовые технологии, «Манхеттенский проект», разведка каналов связи, криптоанализ.